

ਜੁਗਨੀ

ਮੇਰੀ ਜੁਗਨੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਬੱਗੇ, ਜੁਗਨੀ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਥੀਂ ਫੱਬੇ
ਜਿਹਨੂੰ ਸੱਟ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਲੱਗੇ
ਵੀਰ ਮੇਰਿਆ ਜੁਗਨੀ ਕਹਿੰਦੀ ਆ, ਓ ਨਾਮ ਸੱਜਣ ਦਾ ਲੈਂਦੀ ਆ...

ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਜਿਵੇਂ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਜੁਗਨੂ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣ ਜੁਗਨੀ ਲਟਲਟ ਨਹੀਂ ਬਲੀ

ਸਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਵੀਰਾਨ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਰਗਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਮਰਦੀ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਬੜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਧੌਹ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਣੀ ਨੇ ਕੀਤੇ; ਕੁਝ ਬੇਗ਼ਾਨਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੇਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਚ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣਾ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਲਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਦਾ ਅਠਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਚ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੋਚ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਦੁਖਾਂਤ ਹਨ

ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਲਗ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਬੜੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ

ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜੁਗਨੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਕਈ ਰੰਗਾਂ ਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ - ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਾਰੀਖ। ਕਿਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਦੀ ਚੁੱਪ ਬੇਵਸ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹੀ। ਹੋਣੀ। ਹਮਾਤਤ। ਨਵੀਂ ਸੋਚ। ਪ੍ਰੀਤਵਾਦ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਚ ਆਗਮਨ। ਸੰਭਾਵਨਾ।

ਜੁਗਨੀ ਗਾਵਣ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੰਨ 1906 ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ 1897 ਵਿਚ ਮਲਿਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਡਾਇਮੰਡ ਜੁਬਲੀ ਵੇਲੇ 'ਜੁਬਲੀ ਫ਼ਲੇਮ' (ਜੋਤੀ) ਸਾਰੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਧੁਮਾਈ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰੋ-ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰਦੀ ਫ਼ਲੇਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੋ ਮਝੈਲ ਬਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਮੰਦ੍ਰਾ (ਮੁਹੰਮਦ) 'ਖਾੜੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਮੰਦ੍ਰਾ ਢੱਡ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨਾ ਕਿੰਗ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੁਬਲੀ ਨੂੰ ਜੁਗਨੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਗਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਮਗਰੋਂ ਜਿਹਨੂੰ ਆਲਮ ਲੁਹਾਰ ਨੇ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਚ ਗਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤ ਆਰਿਫ਼ ਨੇ। ਜੁਗਨੀ ਮੁਲਤਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਮਿਰਕਣ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਆਰਿਫ਼ ਦੀ ਸੰਨ 2006 ਵਿਚ ਗਾਈ ਜੁਗਨੀ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਨੀਊ ਯੋਰਕ ਚ ਬਣੀ ਹੈ। ਆਰਿਫ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਤੰਦ ਫੜਾਈ ਹੈ। ਜੁਗਨੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਹਰ ਹਭੀ-ਨਭੀ ਵੇਲੇ ਜੁਗਨੀ ਜਿਥੇ-ਜਿਥੇ ਵੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਅਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵਾਂਗੇ, ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਪਾਠਕ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੁਗਨੀ ਦਮੋਦਰ-ਕਿਆਂ ਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੀ ਡਿੱਠੇ ਨੂੰ ਆਖਣ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੰਨ 1906 ਵਿਚ 'ਜੁਬਲੀ ਫ਼ਲੇਮ' ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਪੜੀਆਂ ਨਵੇਂ ਜੁੱਗ ਦੀਆਂ ਨਿਹਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦਾ ਪਨ੍ਹਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ - ਸੰਨ 1846 ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਲੱਗਣਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅੰਜੀਲ ਦਾ ਛਪਣਾ; ਸ਼ਿਮਲੇ ਚ ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਸਵੀਰ 1850 ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਇਸੇ ਸਾਲ ਘੰਟੇਘਰਾਂ ਚ ਵੱਡੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਲਗ ਗਈਆਂ; 1884 ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟੋਂ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਚਲ ਪਈ ਸੀ; 1886 ਵਿਚ ਲਹੌਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਖਬਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ ਛਪਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਲੱਜ ਪਾਲਣ ਲਈ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਪਵਿਤਰ ਹਨ: ਮੁਦਕੀ। ਫੇਰੂ। ਬੱਦੋਵਾਲ। ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਅਲੀਵਾਲ। ਸਭਰਾਉਂ। ਮੁਲਤਾਨ। ਰਾਮਨਗਰ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ। ਸਰਦੂਲਪੁਰ। ਚਿੱਲਿਆਂਵਾਲਾ। ਭੈਣੀ। ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ।

1903 ਵਿਚ ਕਪੂਰਥਲੇ ਬਿਜਲੀ ਲਗ ਗਈ ਸੀ; 1905 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤਵਾ (ਗਰਾਮੋਫੋਨ ਰਿਕੋਰਡ) ਬਣਿਆ; 1910 ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਹੇਠ ਵਿਛਾਈ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਤਾਰ ਨਾਲ ਲੰਡਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਜੁੜ ਗਈਆਂ; ਉਦੋਂ ਕੁ ਹੀ ਲੌਰੀਆਂ ਤੇ ਮੋਟਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਈਸਿਕਲ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਚਲਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 25 ਵਿਚ ਲਹੌਰ ਬਾਈਸਕੋਪ ਚੁੱਪ ਫਿਲਮਾਂ (ਖੇਲ) ਤੇ ਮੈਜਿਕ ਲੈਂਟਰਨ ਜਗਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਫਿਲਮਾਂ (ਟੋਕੀਜ਼) ਬੋਲਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਲਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀਰਾ ਰਾਮ ਸੇਠੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਅਤੇ ਏ. ਆਰ. ਕਾਰਦਾਰ ਯੂਨਾਇਟਡ ਪਲੇਅਰਜ਼ ਕੋਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਨਾਂ ਦੇ ਫਿਲਮ ਸਟੂਡੀਓ ਚੱਲਣ ਲੱਗੇ ਸੀ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਖੇਲ ਦੇਖਣ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸਨ। ਇਹ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਖੇਲ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਖਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਕਲ ਟੈਮਜ਼ ਕੇਬਿਨ ਫਿਲਮ ਦੇਖੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਦੀਆਂ ਚੁੱਪ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ। ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਰੇ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਈਡਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਮੈਜਿਕ ਲੈਂਟਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋ ਬੋਲਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਇਹਦੇ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਪੜ੍ਹਨ ਗਏ ਅਪਣੇ ਗਰਾਈਂ ਅਮਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ: 'ਭਾਈ ਮੇਰੀ ਗ਼ੈਰਮੁਮਾਲਿਕ ਮੇਂ ਜਾ ਕਰ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੇ ਕੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਖੂਬ ਪਾਯਮਾਲ ਹੁਈ। ਅੱਛਾ, ਤੁਮਹੋਂ ਮੁਬਾਰਕ ਹੋ।' (ਪਾਯਮਾਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਪੈਰਾਂ ਚ ਰੁਲ ਜਾਣਾ)। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਦਾ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਾਰੀ ਬਾਣੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜ਼ਰਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਜਗਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖੋ। ਪਰ ਇਹ ਦਰਸ਼ਨੀ ਤਾਕੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁੰਦੀ ਗਈ। ਇਹਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਬਹੁਤੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲਾਇਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਗਏ। ਕੁਝ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਵਿਲ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਏ; ਬੈਰਿਸਟਰੀ ਕਰਕੇ ਕਈ ਦੇਸ ਮੁੜ ਕੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਹੋ ਗਏ; ਪਰ ਮੁਲਕ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਬਣਿਆ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜੇ ਲਾਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਭਗਤੀ ਵੀ ਘਟ ਮਿਸਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਨ 1857 ਦੇ ਗਦਰ ਵੇਲੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੁਚਲੀ ਸੀ। ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ 1846 ਚ ਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1853-54 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੰਗਾ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਸੰਬਾਲਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੁਚਲੀ। 'ਲੁਧੀਆਹ' (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਰਜਮੰਟ ਨੇ 1860 ਵਿਚ ਹਾਂਕਕਾਂਡ ਤੇ ਬੀਜਿੰਗ ਫਤਹ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤਕ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦਬਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਅਬੇਸੀਨੀਆ (1867), ਮਲਾਇਆ ਮਿਸਰ (1882-1885), ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ (1878-1880), ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ (1891-1898) ਵਿਚ ਫਰੰਗੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਜਾਨ ਮਾਰ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸ ਦਾ ਰੋਗ ਫਰੰਗੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹੀ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਮਕਟੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪਰਦੇਸੀਂ ਧੁਰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਕਨੇਡੇ ਟਿਕ ਗਏ ਸੀ। ਸੰਨ 1895 ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਅਫਰੀਕਾ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਏ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਆਲਮੀ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਸਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਹਿਰ ਪੋਠੋਹਾਰ 'ਤੇ ਝੁੱਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ। ਉਦੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਛੈਲੇ ਦਾ ਗੰਵਿਆਂ ਇਹ ਤਵਾ ਵੱਜਦਾ ਸੀ:

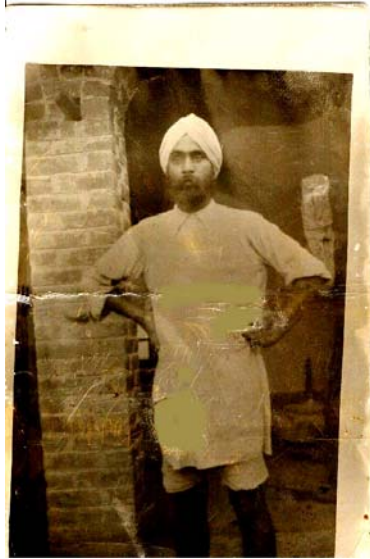
ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾ ਵੇ, ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਰੰਗਰੂਟ (ਟੇਕ)
ਏਥੇ ਖਾਵੇਂ ਸੁੱਕੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀ, ਓਥੇ ਖਾਵੇਂ ਫਰੂਟ...
ਏਥੇ ਪਾਵੇਂ ਫਟੇ ਹੋਏ ਲੀੜੇ, ਓਥੇ ਪਾਵੇਂ ਸੂਟ...
ਏਥੇ ਪਾਵੇਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਜੁੱਤੀ, ਓਥੇ ਪਾਵੇਂ ਬੂਟ...

ਇਸ ਜੰਗ ਬਾਬਤ ਕਈ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੁਣ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬੰਦ ਪਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਗਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਸਰੇ, ਗੈਲੀਪੋਲੀ ਤੁਰਕੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ ਮਰੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।

ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1915 ਵਿਚ ਫਰੰਗੀਆਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹੀ। ਸੰਨ 13 ਵਿਚ ਬਣੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਰਕੁੰਨ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਲਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਚੱਲੇ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਰਾਹ ਚ ਫੜੇ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਘਰੀਂ ਪੁੱਜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਲਸ ਟੋਡੀਆਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਕਨੇਡਾ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਡੇਝੂ ਸੌ ਗ਼ਦਰੀ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕੇ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ, 3 ਸੌ ਨੂੰ 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ; ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਰਕ ਕੱਟਿਆ। ਘਰ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਕੁਰਕੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਦਿਆਂ ਜੋ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਨਾਂ ਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕੱਢਦੇ ਸਨ, ਜਿਹਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਇਹ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ, ਲੜਾਈ ਦਾ ਝੰਡਾ ਹੈ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਸਫ਼ਰਾਜ਼ੈੱਟ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ-ਭਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਤੀ 'ਗਿਆਨੋ' ਯਾਨੀ ਸੋਫੀਆ ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਆਗੂ ਸੀ। ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਔਰਤ ਸਿਰਕੱਢ ਕੌਮੀ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਇਕ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਚ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਏਨਾ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਮਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਗਲ ਘੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਜੰਮਣੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਨ 1930 ਦੀ ਰਾਤ
 ਨਕੋਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਹਨ
 ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਗੂੰਗੀ ਫਿਲਮ ਦਾ ਖੇਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਾਚਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਜਾ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਨੇਰੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਬਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ
 ਸ਼ੈਆਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਵਾਜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ
 ਫੁੱਲ ਜਦ ਖਿੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੁਪ-ਚੁਪੀਤਾ
 ਤੁਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਨੱਸਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ
 ਲੋਕ ਨੀਂਦਰ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੋਟ-ਪੋਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ
 ਚਾਚਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਜੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਤੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ
 ਨਕੋਦਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਰਲ ਕੇ ਸੁਪਨਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ
 ਹੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹਨ

•

(ਚਾਚਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ. ਬੀਜਕ. ਨਵਯੁਗ. 1996)

ਕੈਮਰਾ ਸੰਨ 1850 ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਸਵੀਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਰਲੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ: ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਣਾਏ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਪੁਲਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉੱਘਰੀਆਂ ਲਾਠੀਆਂ ਹੀ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹਦੇ ਵੱਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧੁੰਦਲਾ। ਉਦੋਂ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਫ਼ਰੰਗੀ ਹਾਕਮ ਬੀ.ਟੀ. ਬਾਰੇ ਸੰਗਤਾਂ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ: ਮਾਰ ਲੈ ਬੀ ਟੀ ਡਾਂਗਾਂ...। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੰਦਨ ਦੀ ਮੂਵੀਟੋਨ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਝਉਲੀ-ਜਿਹੀ ਮੂਵੀ-ਫਿਲਮ ਵੀ ਪਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਤਨ-ਮਨ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਹੈ - ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਡਾਂਗ ਵਰ੍ਹਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਕਿੰਟਾਂ ਦੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਡੋਰ ਵਾਲੀ ਡਿਗਦੀ ਪੁਤਲੀ ਵਰਗਾ ਝਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਵਾਣਾ

ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਪਤੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਕੈਮਰੇ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਮੰਦ-ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਮੂਵੀ ਵਿਚ ਜਣੇ ਚਾਬੀ ਦਿੱਤੇ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨੱਸਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਨਾਂ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ - ਕਿਸਾਨ ਮੋਰਚਿਆਂ, ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ, ਸੰਨ 65 ਤੇ 71 ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਦੀਆਂ, ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਵਰਤੇ ਭਾਣੇ ਦੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ. 1922. ਸਟਿੱਲ ਫੋਟੋ: ਏ ਐੱਲ ਵਰਗੇਜ਼. ਨਹਿਰੂ ਮੀਊਜ਼ਮ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ

ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ ਦੇ ਨੇਮ ਇੱਕੋ-ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਫ਼ਿਲਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਦਾ-ਏ-ਸਕ੍ਰੀਨ 'ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ-ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਇਦ ਚਾਚੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਜਾ ਵਜਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਔਡਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਕਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ; ਕਲਾ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। - ਜੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਨਾ ਵੀ ਲਿਖਦੇ; ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਾਗੋ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਨਾ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ; ਤਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲਿਖਿਆ-ਅਣਲਿਖਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਓਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਹੈ।

ਹੁਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਾਂਗ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਰੁੱਕ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਬੀਤ ਗਈ ਘਟਨਾ ਮਗਰੋਂ ਅਟੱਲ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ; ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਵੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਹੁਣ ਲਿਖਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਾਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਵਾਕ ਵਾਂਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ; ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬਾਰੀ ਲੱਗ ਗਈ, ਜੋ ਪੱਛਮ ਵਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਰੇਲ ਦਾ ਇੰਜਣ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੇਲ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਚਲਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਦੇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਅੱਗ ਲੈਣ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚ ਐਬਟਾਬਾਦੋਂ ਜਾਪਾਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਗਿਆ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸੀ ਅਤੇ ਮਸਤੂਆਣੇ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਸ਼ ਏਮਨਾਬਾਦ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ, ਹਾਰਵਰਡ ਅਤੇ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਪੜ੍ਹਨ ਗਿਆ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸਾਨਫ਼ਰਾਂਸਿਸਕੋ ਗਦਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚ ਦੋ ਸਾਲ ਕੈਦ ਕਟ ਕੇ ਦੇਸ ਪਰਤ ਕੇ ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਾਰਕਸੀ ਪਰਚਾ **ਕਿਰਤੀ** ਛਾਪਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਤਪਦਿਕ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਚ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਚ ਹੀ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਧਰਮ ਅਨੰਤ ਸਿੰਘ ਲੰਦਨ ਵਿਚ ਅਫਲਾਤੂਨ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਛਪਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਦਾਨ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦੇ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੇਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਚ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸ ਪਰਤ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅਗਵਾਈ

ਕਰਨੀ ਸੀ। (ਇੰਜਣ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਲ -ਟਰੈਕਟਰ- ਨਾਲ ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ)।

ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਜਿਵੇਂ ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਜੁਗਨੂ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਕੀ ਨੋਬੇਲ ਇਨਾਮਯਾਫ਼ਤਾ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਖੁਰਾਣੇ ਤੇ ਅਬਦੁੱਸ ਸਲਾਮ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਸੀ?

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਬੜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਧੌਹ ਹੋਏ। ਕੁਝ ਹੋਣੀ ਨੇ ਕੀਤੇ; ਕੁਝ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੇਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਚ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣਾ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਲਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਦਾ ਅਠਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਚ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੋਚ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਦੁਖਾਂਤ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਿੱਡਾ ਦਾਨਾਬੀਨਾ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਜਿੱਡੀ ਸੁਹਜਵੰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹਿਰਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੀਅ ਨੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਅਕਲ ਦੀ ਸਾਣ 'ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਕਰਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਤਲਵਾਰ ਇਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਮੰਝਧਾਰ ਚ ਫਸੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ। ਲਾਜਪਤ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਣੀ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਗੂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉੱਠ ਕੇ ਪਰਦੇਸ ਤੁਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪ-ਸਹੇੜੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਚ ਲੰਘਾ ਛੱਡੀ। ਜਦ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਤਨ ਪਰਤਿਆ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੱਗੜੀ ਪੈਰਾਂ ਚ ਰੁਲਦੀ ਪਈ ਸੀ। ਜੁਗਨੀ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਅਪਣੀ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਦੋ ਸੰਬੋਧ ਹਨ - ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਤਕਰਾਰ। ਸੰਗੀਤ ਧਿਆਨ-ਚਿੰਤ ਲਾ ਕੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਚਿੰਤਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੜਤਾਲ ਯਾਨੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਤਕਰਾਰ ਯਾਨੀ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਬਹਿਸ - ਕਿਛੁ ਕਹਿਣਾ ਕਿਛੁ ਸੁਣਨਾ। ਸਾਰੀ ਸਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਿਆਸਤ ਵਲ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਣਭੱਜ ਰਹੇ; ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਤਾਂ ਨਿਤ੍ਰਸ਼ੇ ਮਰਦ-ਏ-ਮੋਮਿਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਖਾਬ ਲੈਂਦਾ ਸੰਨ 38 ਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ-ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦ ਨੇ ਲਈ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੋਜ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਿ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਤਾਲਿਨਵਾਦੀ 'ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪਲੀਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਸੰਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ; ਅਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ'। ਸਤਾਲਿਨਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸ ਦੀ 'ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ' ਦੀ ਸੰਬਿਆ ਜਾਣੀ-ਸਮਝੀ ਹੀ ਨਾ। ਲੇਨਿਨ-ਸਤਾਲਿਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਐਸੀ 'ਰੂਹਾਨੀ' ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਵਰਗੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ ਅਪਣੀ ਸਿੱਖੀ ਰੀਤ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਸਤਿਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਨਾਸਤਿਕ ਅਖਵਾ ਕੇ ਹੁੱਬਣ ਲੱਗੇ ਸੀ? ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਮਾਰਕਸੀ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਹਨ: 'ਉਬਲਦੀ ਦੇਗ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਔਲਾ ਦਾ ਨੂਰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ - ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ'। ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਘੜੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚੱਲੇ ਨਹੀਂ: ਲੋਕਭਗਤ, ਪਰਜਾਭਗਤ, ਨਿਰਮਲ ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਫਕੀਰ, ਧਰਮੀ, ਵਤਨ-ਸਪੁੱਤਰ। ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਜੀ ਵਰਗੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਉਪਾਧੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਓਪਰੀ ਉਪਾਧੀ 'ਕਾਮਰੇਡ' ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਿਮਖ ਚਿਤਵਣ ਨਿਮਖ ਸਲਾਹਵਣ ਦੀ ਸਿੱਖ ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨਮੁੱਖ ਗੁਰਮੁੱਖ ਤੱਥ ਨਿਵਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸੱਦ ਕੇ ਡੰਡ

ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਚ ਚੱਲੀਆਂ ਦੋ ਅੱਤਵਾਦੀ ਆਤਮਘਾਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਵੱਗਿਆ। ਜੁਗਨੀ ਵੀਰਾਨਿਆਂ ਚ ਭਟਕਦੀ ਰਹੀ। ਇਹਨੂੰ ਵਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

ਸਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਵੀਰਾਨ ਰੇਗਿਸਸਤਾਨ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਰਗਾਂ ਦੀ ਡਾਰ ਭੱਜੀ ਜਾਂਵਦੀ ਹੈ; ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਮਰਦੀ। ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨੇ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਫੱਟ ਭਰਦਿਆਂ ਲੰਘ ਗਏ; ਫੇਰ ਭਰਦੇ ਫੱਟ ਏ. ਕੇ. ਸੰਤਾਲੀ ਨੇ ਉਚੇਤ ਘੱਤੇ। ਕੁਝ-ਕੁਝ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਝੱਖੜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂਆਂ-ਪੀਰਾਂ-ਰਾਂਝਿਆਂ-ਹੀਰਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਬੁੱਝਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ - ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ, ਭਾਈ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾੜ੍ਹਕ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ। ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਅਤੇ ਅੱਲਾ ਰੱਖਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪਏ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਲੰਘ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਬਹੁਤਾ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਚ (ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਚ) ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰੂ ਪੱਖ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸਾਹਕਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ - **ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ** (ਮੰਟੋ), **ਗਡੱਰੀਆ** (ਅਸ਼ਫ਼ਾਕ ਅਹਿਮਦ), **ਲਾਜਵੰਤੀ** (ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ) ਅਤੇ **ਖੱਬਲ** (ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ)। ਵੱਡੇ ਰੌਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਦ ਕਿ ਸੰਨ ਚੁਰਾਸੀ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਔਡਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ **ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ** ਵਰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਮ **ਸੁਬਹ-ਏ-ਆਜ਼ਾਦੀ** ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਉਸ ਨਜ਼ਮ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਲਾਸਿਕ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਲੋਕਗੀਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਕਾਰਣ? ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਿਲ ਦੇ ਵਧ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਰੌਲਿਆਂ ਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਪਣੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹਨ; ਕਸੂਰਵਾਰ ਕਿਹਨੂੰ ਆਖਣ? ਜਾਂ ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲ-ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਕੋਈ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਪਣੀ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ।

ਸੰਤਾਲੀ ਬਾਰੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ; ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਰਚਨਾ ਤਕਸੀਮ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਫੜਦੀ ਹੈ। ਤਕਸੀਮ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਤਕਸੀਮ ਕਰਕੇ ਫ਼ਸਾਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਸਿਆਸਤ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਕਸੀਮ ਦਿਲਾਂ ਚ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਭਿੱਟ ਮੰਨਦੇ ਸਨ (ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ)। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਐਸੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਚ ਉਹਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਨੂੰ ਗਲਤ ਆਖਿਆ ਹੋਏ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਇੱਕੋ-ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਜਬਰਜਨਾਹ, ਕਤਲ, ਲੁੱਟਖੋਹ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਚ ਇਨਸਾਨੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ। ਮੰਟੋ ਵਰਗਾ ਕਥਾਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਤਿਲੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - **ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ** ਵਰਗੇ ਉਹਦੇ ਲਿਖੇ ਖਾਕੇ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਜਿਨਸੀ ਮਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਆਖਿਰੀ ਵੌਇਸਰੌਏ ਮਾਉਂਟਬੈਟਨ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਖੁਫ਼ੀਆ ਰਹੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਚੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੰਨ 1939 ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ 'ਐਪਰੇਸ਼ਨ ਸਕੱਟਲ' ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਸਕੱਟਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕਦਮ ਭਰਦਿਆਂ ਛੋਹਲੇ ਪੈਰੀਂ ਨੱਸਣਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਲਮੀ ਜੰਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਵੀ ਸੀ। ਜਾਬਰ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕਹਿਰ ਢਾਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਐਪਰੇਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ? ਐਪਰੇਸ਼ਨ ਸਕੱਟਲ। ਐਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ। ਐਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲੈਕ ਥੰਡਰ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੌਮ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ 'ਸਿੱਖ ਦੇਸ਼ਭੂਮੀਆ' ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਵਾਰੀ ਬਣਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅਪਣੀ ਭੁੱਲ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਣੀ ਅਤੇ ਵੌਇਸਰੌਏ ਦਾ ਕੌਮੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਸੱਦ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਚ ਉਲਝਾਈ ਰੱਖਣਾ ਨਿਰਾ ਨਾਟਕ ਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪੰਜ ਲੱਖ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਮਖੌਲ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣ ਜੁਗਨੀ ਲਟਲਟ ਨਹੀਂ ਬਲੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਸਤਯਜੀਤ ਰੇਅ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਰੂਸ, ਇਟਲੀ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਫ਼ਿਲਮਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਬੇਬਢੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਚਲਦੀ ਜੁਗਨੀ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਚ ਨਾ ਟੁੱਟਦੀ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਜਲਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਕੋ ਕੰਮ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣੀ ਹੈ - ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਬਾਰੇ **ਖਾਮੋਸ਼ ਪਾਣੀ**, ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧਣ ਨੇ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਸੰਤਾਲੀ ਪਿੱਛੋਂ ਲਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਵੱਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੀਵੰਤ ਸਾਕ ਮੁੱਕ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵੱਸਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਅਪਣੀ ਸਿਮਰਤੀ ਆਸਰੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ; ਓਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਵਲਾਇਤ ਬੈਠੇ ਲੇਖਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਚ ਕੋਈ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਅਪਣਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਨੰਜਾ ਜੇਲ ਰੋਡ ਲਹੌਰ ਦੀ ਹਰ ਬੁੱਧਵਾਰ ਜੁੜਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਬਹੁਤੀ ਪਸਰੀ। ਹੁਣ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਰੱਬੀ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਅਤੇ ਆਰਿਫ਼ ਲੁਹਾਰ ਅਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਾਇਕ ਕਿੰਨਾ

ਕੁ ਚਿਰ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਗਾਈ ਜਾਣਗੇ?

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ, ਕਾਲਾ ਨਾਗ ਛੇੜਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦੁਰਸੀਸਾਂ ਦੇ ਘਾਉ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਹਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹੈ। ਧਾਗੇ ਦਾ ਸਿਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਮਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਹੱਥੀ ਵਾਹੀ ਜਾਂ ਖਿੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੇ ਮੇਚ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

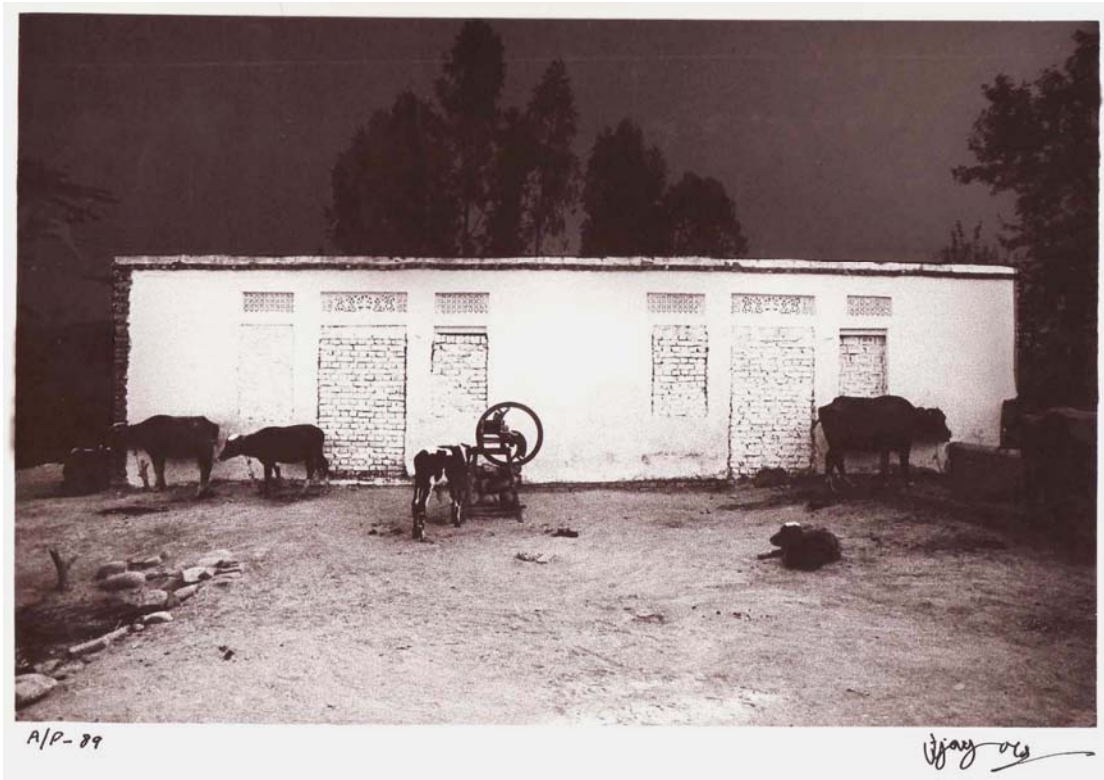
ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਚੜ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਲੇਗ ਦੀ ਮਹਾਮਾਰੀ ਨੇ ਗ੍ਰੱਸ ਲਿਆ; ਚਾਲੀ ਲੱਖ ਲੋਕ ਮਰ ਗਏ। ਫੇਰ ਵੱਡੀ ਲਾਮ ਲਗ ਗਈ। ਸਿਰਫ਼ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਕ ਲੱਖ ਫੌਜੀ - ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ - ਰਤਾ ਗਿਣਤੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਓ: ਇਕ ਲੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਰੰਗੀ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ? (ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਉਰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਘਰ ਨੂੰ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਫੜੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਚ ਪਈਆਂ ਹਨ।) ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਵਿਰਲਾਪ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚ ਦਰਜ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬੰਦ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਅਪਣੀਆਂ ਵਾਰੀਆਂ ਪੁਗਾ ਲਈਆਂ, ਤਾਂ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਸਾਕਾ ਵਰਤ ਗਿਆ। ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੌਕਾ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਵਿਆਹ ਚ ਮੁਕਾਣ ਆ ਗਈ - ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਲੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰ ਖਪ ਗਏ; ਲੱਖਾਂ ਉੱਜੜ ਗਏ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਚ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕਦੇ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਵੀ ਵੇਖੇ ਹੋਣਗੇ?

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਇਕ-ਅੱਧ ਕਵਿਤਾ ਪਾ-ਲਾਹ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਲੋਕਗੀਤ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਜਰਾਲ ਨੇ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਓਦੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤੇ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਮਾਗੋ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਚੰਦ-ਕੁ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਦੇਖੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਸੰਨ ਚੁਰਾਸੀ ਦਾ ਸਾਕਾ ਹਾਲੇ ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਹਟਿਆ ਹੈ। ਅੰਕੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ - ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਕਸੂਰੇ-ਬੇਕਸੂਰੇ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਰਹਿੰਦੀ ਕਸਰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਰ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਜ ਉਸ ਦੌਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਅਪਣੇ ਫੱਟ ਉਚੇੜਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ।

ਖਾ ਗਈ ਪੂਰਾ ਦਹਾਕਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ।
ਗਲ ਵਿਚ ਟਾਇਰ ਪਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਸੜੀ ਚਿੱਤਾ॥ ਭੂਸ਼ਣ ਧਿਆਨਪੁਰੀ ॥

ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ 'ਕਾਲੇ ਦਿਨ' ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਿੰਨ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ - ਇਕ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਲਹੂ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ - ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ - 'ਫ਼ਾਰਮ ਹਾਊਸ' ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਫ਼ੋਟੋਕਾਰ ਵਿਜੇ ਓਜ਼ੇ ਦੇ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਬਿਹਾਰੀ 'ਭਈਆ' ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਅਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਲਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਉਹਦੀ ਧੀ ਮਾਧੁਰੀ ਪੰਜਾਬ ਚ ਜਨਮੀ ਸੀ। ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਅਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਿਆ। ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਖੂਹਾਂ 'ਤੇ ਇਹੋ-ਜਿਹੇ ਕੁਹਜੇ ਲੰਬੂਤਰੇ ਪੱਕੇ ਕੋਠੇ ਬਣੇ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਠਾਹਰਾਂ ਬਣ ਗਏ, ਜਦ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਛੇੜਿਆ ਨਾਗ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੀ ਬੀਨ 'ਤੇ ਮੇਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਯਾਰਕੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਆਪੇ ਪੂਰੇ ਹੋਏ ਬਾਰ-ਬਾਰੀਆਂ, ਸਹਿਮੇ ਸੋਚੀਂ ਪਏ ਕੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਡੰਗਰ ਦਿਸਦੇ ਹਨ; ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਟੜੂ। ਅੰਦਰ ਕੀ ਹੈ? ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਨਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ, ਨਾ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜਾਤ। ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਬਿੰਬ ਟੋਕੇ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ। ਕੀ ਕੋਈ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਕੇ ਹਟਿਆ ਹੈ? ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕੋਠਾ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਹੈ; ਬਿਜਲੀ ਚਮਕੀ ਹੈ? ਧਮਾਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ? ਕਿੰਨੇ ਮਰੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ? ਕਿਤੇ ਇਹ ਪਾਸ ਦਾ ਖੂਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਾਂਗ ਫੋਟੋਗਰਾਫ਼ਰ ਵੀ ਮੌਕੇ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਹੋਏ ਵਕੂਏ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ। ਹੁਣ ਕੌਣ ਮੁੱਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਾਤਿਲ ਵੀ ਲੱਦ ਗਏ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਲਗ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਬੜੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਂ ਇਹ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ? ਦਸ ਸਾਲ ਲੰਮਾ ਡਰਾਮਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਰਦਾ ਉੱਠਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ-ਜੈਲਸਿੰਘ-ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਟੋਪਾਂ ਨੇ ਚੱਲੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਬੰਸਰੀ ਜਾਂ ਸਾਰੰਗੀ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦੀ; ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਮਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ; ਉਹ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ।

ਤਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਆ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ: 'ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਨੱਸ ਗਏ, ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਹਮਣ ਸਨ, ਈਸਾਈ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ। ਬੰਦੂਕਚੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤੇ ਮਾਰੇ, ਹੋਰ ਬੋਹਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਂਗ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਬੋਗਸ ਹੈ।'

ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵੇਲੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਰੀ ਸੰਨ ਚੁਰਾਸੀ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਉਹਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਪਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਧੌਹ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਧੌਹ ਦੀ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਵਾਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਲੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਿੱਬੜੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਭਿੱਟਣ ਲੱਗੇ - ਏ.ਕੇ. ਸੰਤਾਲੀ, ਬਰਸਟ, ਮੁੰਡੇ, ਖਾੜਕੂ, ਅੱਤਵਾਦੀ, ਅਖੰਡਤਾ, ਫਿਰੋਤੀਆਂ, ਫਾਰਮ ਹਾਉਸ, ਗਲਿਆਰਾ। ਫੇਰ ਸਿੱਖ ਮਾਵਾਂ ਅਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਨਵੀਂ ਬੇਜਬਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੰਮ ਕੇ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਈ; ਜਿਹਨੂੰ ਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਆਵੇ, ਨਾ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਪਣੇ ਘਰੀਂ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ-ਘਰ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜਰਾਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਚ ਤੇਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਮਿਹਣਾ?

ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ - **ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ** (ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ) ਤੇ **ਕਾਨ੍ਹੀ** (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)। ਮੇਲੇ ਕਹਾਣੀ ਉੱਨੀ ਸੌ ਸੱਠਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਦ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਕਾਨ੍ਹੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ। ਮੇਲੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੰਜ ਹੈ: ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਚ ਭਾਗਣ ਦੇ ਪੇਟ-ਘਰੇੜੀ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਪਿੰਡ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਏ। ਭਾਗਣ ਨੂੰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਝੌਲੇ-ਝੌਲੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦਿਸ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਸਭ ਦੇ ਨੀਲੇ, ਚਿੱਟੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗਾਤਰੇ ਪਾਈਆਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਕੋ-ਜਿਹੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਪੁੱਤ ਨੇ ਮਾਂ ਵਲ ਦੇਖਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ। 'ਮਾਂ ਪੈਰੀਂ ਪੈਨਾਂ' ਸੁਣਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਦੇ

ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦਾ ਜੱਥਾ ਲੰਘ ਗਿਆ - ਉਹਦਾ ਪੁੱਤ ਵੀ, ਨੂੰਹ ਵੀ, ਦੋਵੇਂ ਪੋਤੇ ਵੀ; ਸਾਰੇ ਲੰਘ ਗਏ; ਉਹ ਖੜੋਤੀ ਰਹੀ।... ਅਵੱਲਾ ਜਿਹਾ ਜੱਥਾ ਸੀ। ਪੰਜ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਦੇ ਸਿਰ ਨੀਲੀਆਂ ਪੱਗਾਂ, ਚਿੱਟੇ ਚੋਲੇ ਤੇ ਗਾਤਰੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ। ਚਾਰ ਤੀਵੀਆਂ ਸਨ। ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਪੱਗਾਂ, ਚਿੱਟੇ ਚੋਲੇ ਤੇ ਸਲਵਾਰਾਂ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹੋ-ਜਿਹਾ ਨੀਲਾ ਬਾਣਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਪਾਈ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁੱਤ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ ਨਾ ਖਾਧੀ: 'ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਸਜਾਇਆ ਪਰਸਾਦਾ ਨਹੀਂ ਛਕ ਸਕਦੇ।' ਪੁੱਤ ਨੇ ਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ: ਉਹਦਾ 'ਕੂੜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।' ਜੱਥਾ ਜਿਵੇਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਜੱਥੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਈ, ਪਰ ਗਲੀ ਤਕ ਅਪੜਦਿਆਂ ਉਹਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ।

ਉੱਨੀ ਸੌ ਅੱਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮਰਨ ਤੁਰੇ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕਿਆ। ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਨਮੁੱਖ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਸੱਚੀ ਭਵਿਖਬਾਣੀ ਹੈ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਚਾ ਲੈਣ ਗਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਂ ਦੇ ਉਸ ਪੁੱਤ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪੁੱਤ ਨੇ ਮਾਂ ਵਲ ਦੇਖਿਆ ਤਕ ਨਹੀਂ। ਪੁੱਤ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ ਨਾ ਖਾਧੀ। ਪੁੱਤ ਨੇ ਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦੀ ਕੁਛ ਨਾ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਬਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਘੋਰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰੋ। ਬੇਕਿਰਕ ਹੋ ਜਾਉ।

ਉੱਨੀ ਸੌ ਅੱਸੀਆਂ ਚ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ **ਕਾਨ੍ਹੀ** ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਝੱਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ - ਉਹ ਤਾਂ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਹੈ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਬੋਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਗਿਠਮੁਠੀਆ ਤੇ ਕਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੈ ਕਿੱਕਰ ਜਿੱਡਾ। ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਉਵੇਂ ਘਾਉ ਦਿਸਦੈ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਚ ਮਲੂਮ ਵਾਲਾ ਠੂਠਾ ਹੁੰਦੈ। 'ਰਾਮ ਨੀ ਆਇਆ, ਹੁਣ ਥਈਂ... ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਬਾਣ ਲੱਗੇ ਨੂੰ। 'ਰਾਮ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਣਾ ਸੀ? ਦੁਰਸੀਸਾਂ ਦੇ ਘਾਉ ਨੇ, ਮੁਤ-ਮੁਤ ਹਰੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ।' ਪਾਤਰ ਹਿੱਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰੀਆਂ ਸ਼ੈਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਟੀ ਜੀਭ ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਤਲ ਹੋਇਆਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਕਰ-ਕਰ ਹੰਭ ਗਿਆ ਬੰਦਾ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ: ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੈ, ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਏਥੇ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਲਗ ਜਾਈਏ? ਅਰਥੀਆਂ ਚੱਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਈ ਨੂੰ ਰਹਿਣੀ। ਕਾਨ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰੇ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। - ਅਕਲਮੰਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ ਰਾਜੇ। ਆਪਾਂ ਗੱਡੀਉ ਲੈ ਆਉਣੀ ਐ, ਰੈਂਡ ਕ੍ਰਾਸ ਵਾਲੀ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਛੇ-ਛੇ ਮੀਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਰਦੇ ਐਥੇ ਈ ਲਿਆਉਣਗੇ। ਰੋਣਕਾਂ ਲਗ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਏਦੂੰ ਕਿਤੇ ਵਧ ਰੋਣਕਾਂ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਚ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਓਦੋਂ ਪੰਜ ਲੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰੇ; ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਹੀ ਮਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੀਤੇ ਨਾਸ ਦੀ ਇੰਜ ਪੰਜ-ਪੱਚੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਘਿਣਾਉਣੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ।

ਮਰਨ-ਮਾਰਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਭਾਰਤੀ ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫੜੀ।

ਏਕ ਚਾਦਰ ਮੈਲੀ ਸੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਬੂਤਰ ਪ੍ਰਬੋਧ ਤੇ ਕਬੂਤਰੀ ਮੈੜੀ ਬੈਠੇ ਚੁਹਲ-ਮੁਹਲ ਕਰਦੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ-ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਿੱਲੀ ਮਿਆਉਂ-ਮਿਆਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਭੌਂਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਢਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿਵਿਆਂ ਚ ਲੱਗੀਆਂ ਰੋਣਕਾਂ' ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ-ਜ਼ੈਲਸਿੰਘ-ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਰੋਣਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤਾਈਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਕਤੇ ਨੂੰ ਸਕਤਾ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਚਾਲੇ ਘਾਣ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਰੋਸ ਉਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ।

ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇਸ ਦਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਾਰਲੋਸ ਫ਼ੂਏਨਤੇਸ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਚ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਗਰੀਕ ਦੁਖਾਂਤ ਚ ਦੋਹਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਦੁਸ਼ਟ ਕਰੀਅੰਨ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨਪਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਡਟਦੀ ਐਂਟੀਗਨੀ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਵਰਗ ਬਣਾਉਣ ਚ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਰਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜੁਰਮ ਲਾਸਾਨੀ ਹਨ।

ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਅੰਕੜੇ ਤੇ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅੰਕੜੀਏ ਦੱਸਦੇ ਹਨ: ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਲ ਪਿੰਡ ਹਨ 12 ਹਜ਼ਾਰ। ਕੋਈ 7 ਸੌ ਪਿੰਡ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ 268 ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵਧ ਮਾੜਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਰ ਮਸਾਂ 3 ਫੀ ਸਦ ਬਣਦੀ ਹੈ। 25 ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। (ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਲੜਦਾ ਮਰ ਜਾਏ, ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ)। ਕੋਈ 4 ਕੁ ਸੌ 'ਮੁੰਡਿਆਂ' ਨੇ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਪੂਰੇ 10 ਸਾਲ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਅਪਣੀ ਜਾਨ ਤਲੀ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ?

ਕੋਈ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਅੰਕੜੀਏ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ: ਇਹ ਸਵਾਲ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਨਾ ਪੁੱਛੋ।

ਪੰਜਾਬ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣ ਜੋਗੇ। ਉਹ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕਾਹਦਾ, ਜੋ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ?

ਦਾਨੇਬੀਨੇ ਦਸਦੇ ਹਨ - ਪੰਜਾਬ ਚ ਇੰਡਸਟਰੀ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਲੰਝਤਾ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਸੌਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸੁੰਗੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਤਕੜੇ ਜੱਟਾਂ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਸੀ। ਧਰਮ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਮੰਨੀਏ, ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਇੱਕੋ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕੌਮ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਈਸਾਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀਅਤ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦੀ ਆਲਾਮੀ ਸਰਮਾਏ ਦੀ ਸਿਉਂਕ ਹਰ ਕੌਮ ਦੇ ਨਰੋਏ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਜਿੰਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੈ, ਓਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਰਾਜਭਾਗ ਦਾ ਆਵਾ ਉੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਹੱਦਾਂ ਤੋੜ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਾ ਨਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਤਾਲੀਮ ਬੇਮਤਲਬ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਮਰੀਕਾ ਬੰਦ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦਰ ਬੰਦ ਹਨ। ਨਿਰਾਸ ਹੋਇਆਂ ਨੇ ਏ.ਕੇ. ਸੰਤਾਲੀ ਫੜ ਲਈ।

ਦਲਿਤ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ - ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ: ਜੱਟਸਤਾਨ। ਪੁਲਸੀਆ ਕੰਵਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦਸਦਾ ਸੀ: ਇਹ ਜੱਟ-ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਕੋਈ ਜੱਟ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਗਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਪਤਾ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਫਾਹੇ ਲਗਣਾ ਇਸ ਸੋਝੀ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿੱਥੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰ ਸਕਣੀ ਸੀ? ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੱਦੌਕੀ ਗੁਸਾਈਆਂ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਕੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਫ਼ਾਂਗ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਕਬਾ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਕਬੇ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਗੁਣਾ ਘਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੜ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ - ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੇ ਹਨ। ਸਿੱਖੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਪਛਾਣ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਦੇ ਸੋਚੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਾਕਪਟਨ ਨਨਕਾਣੇ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਵਾਲਾ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਰਾਚੀ ਹੈ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਆਗੂ ਮਿਲੇ। (ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਜੀਤ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲੀਡਰ ਹੈ)। ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਸਵਾਰਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਦਾ - ਵਾਹਗੇ ਦੇ ਦੋਹਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਲ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟੇ ਵੱਢੇ-ਟੁੱਕੇ ਪੂਰਨ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜੁਗਨੀ ਖੜੀ ਬਿਟ-ਬਿਟ ਤੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਸੰਤਾਲੀ ਚ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਬਹੁਤੇਰਾ ਸਮਝਾਇਆ; ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਪਾਏ; ਪਰ ਇਹਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ ਅਰਦਾਸ ਨੇ, ਢਾਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਰੰਗ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਕੈਨੇਡੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਕਿਸੇ ਬੀਬੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਛਪੀ ਸੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ: ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੰਗੀਨ ਛਾਪਿਆ ਕਰੋ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਹੂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖ ਕੇ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। - ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਪੰਥ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਵੱਸ ਕੀਤਾ ਇਹ 'ਮੁੰਡਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੰਡ ਢੋਈ ਜਾਂਦਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਅਮਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਹੁਣ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਏਨਾ ਪਿਆਰਾ ਮੁੰਡਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਾਨ ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹਦੇ ਹਿੱਸੇ ਕਿੰਨੇ ਹਿੰਦੂ ਕਿੰਨੇ ਲੱਲੀ-ਛੱਲੀ ਆਏ ਹੋਣਗੇ? ਕੀ ਇਹ ਰਵੀ, ਪਾਸ ਤੇ ਸੁਮੀਤ ਦੇ ਕਾਤਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ? ਰੱਬ ਕਰੇ, ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਵੇ। ਇਹਨੂੰ ਲਭ ਕੇ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਗੋਲਾਂ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਹ ਭਾਗਣ ਦਾ ਪੋਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?

ਡਿਠੇ ਸਭੈ ਥਾਵਿ ਨਾਹੀ ਤੁਧੁ ਜੇਹਿਆ॥ - ਫੁੱਲ ਹਰੀ ਸੁ ਹਰ ਜੀ ਹਾਂ ਕਿ ਦਰਸਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਜਾਂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੋਚਦਾ

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਜੂਨ ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਸਾਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉੜੀ ਚ ਖੜੋਤਾ ਯੋਗ ਜੋਏ ਅਪਣੇ ਕੈਮਰੇ ਥਾਣੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੜ ਪਾਟ ਗਿਆ ਹੈ; ਕੋਈ ਜੇਲ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ; ਪੰਛੀ ਪਿੰਜਰੇ ਚੋਂ ਉਤਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਪਾਸਿਉਂ ਹੱਸਦੀਆਂ ਨੱਸਦੀਆਂ ਜਦ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉੜੀ ਲੰਘੀਆਂ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹੀ ਵੇਖ ਕੇ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲਗ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਵੱਡੇ ਸਾਕਿਆਂ ਦੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸਰਾਪੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਵਿਰਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਉਣ, ਜੀਉਦੇ ਬਚੇ ਰਹਿ ਜਾਣ, ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਮੋਦਰੀਏ। ਜੁਗਨੀ।

ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਆਖਿਰੀ ਚਿੱਤ੍ਰ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਕਾਹਲੀ ਮੌਤ ਨੇ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਅਧੂਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਅਮ੍ਰਿਤਾ'ਜ਼ ਲਾਸਟ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਲਹੌਰ ਦੇ ਸਰ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਮੈਨਸਨ ਵਾਲੇ ਅਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਉਤਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹੇਠਾਂ ਵਾਲੀ ਬੀਹੀ ਚਿਤਰ ਰਹੀ ਸੀ - ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸੋਚੀਂ ਪਈਆਂ ਮੱਝਾਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਸੁਆਣੀ ਪਾਥੀਆਂ ਪੱਥ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਯਾ ਦੀ ਚੁੱਪ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਭਾਰੂ ਹੈ। ਖੜ੍ਹੀ ਮੱਝ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਚ ਲਟਕਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ; ਕਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ। ਸਿੰਫ਼ ਤੇ ਕਾਂ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਇਸ ਚਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਕੋਮਲ ਸੁਰ ਹਨ। ਮੱਝ ਦਾ ਕੋਈ ਰੁਪਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ - ਜਿਵੇਂ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਵੱਗ ਦੀ ਮੱਝ ਦਾ; ਯਮਰਾਜ ਦੇ ਵਾਹਨ ਝੋਟੇ ਦਾ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਰਹਿ ਗਏ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।

ਕੌਣ ਜਾਣੇ, ਕਿਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਤਸਵੀਰ ਬਣੇਗੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਜੁਗਨੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ।

- ਅਪ੍ਰੈਲ 2007

ਧਿਆਨਜੋਗ: ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ: ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ), ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ), ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਰਯਾਰ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਸੁਭਾਸ਼ ਪਰਿਹਾਰ (ਕੋਟਕਪੂਰਾ), ਮੁਨੀਬ ਅਨਵਰ ਤੇ ਨਸੀਰ ਸ਼ੇਖ (ਲੰਦਨ) ਅਤੇ ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਔਜਲਾ (ਨੀਊ ਜਰਸੀ)। ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ (ਦਿੱਲੀ) ਤੇ ਵਿਜੇ ਓਜ਼ੋ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਨੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੱਭ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹਾਂ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਕੋਈ ਯੋਗ ਜੋਏ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚਲੇ ਸੰਗਤੀਆਂ ਦੀ ਦਸ ਪਾ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਤਾਂਘ ਹੈ। - ਅ.ਚੰ.

- ਹੁਣ. (ਮਈ-ਅਗਸਤ 2007)